

Швайба Н.І.

Заселення запорозьких вольностей в українській історіографії 1920-30-х років

Дослідження історії заселення Запорозьких Вольностей в історіографії має тривалу традицію. Витоки її сягають ще середини ХІХ століття, коли був започаткований підхід до вивчення Новоросійського краю через висвітлення історії його заселення та колонізації. Але той же А.О. Скальковський починав розглядати минуле краю з утворення 1754 року сербських колоній [1], а історія Новоросії повинна була представити успіхи царського уряду у заселенні та розвитку краю протягом усього ХVІІІ-ХІХ ст. Поруч з таким офіційним підходом, поступово зростає увага до запорожців, що мешкали у краї як до, так і після початку урядової колонізації. Феодосій (Макаревський) у 1880-х роках, накреслюючи історію населених пунктів Катеринославської єпархії, повідомляв про запорозьку добу заснування багатьох з них [2].

Наприкінці 1880-х років вийшов нарис історії заселення та колонізації Новоросійського краю у ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Д.І. Багалія [3]. Вчений не лише узагальнив матеріали опублікованих праць, а й представив струнку, логічну схему історичного розвитку краю. Д.І. Багалій вважав колонізацію Новоросії специфічною сторінкою загальної історії російської колонізації. Новоросійський край сприймався дослідником як окрема історична область Російської імперії і пов'язувався з історією “русского” народу в цілому. Водночас, принципово важливим елементом схеми Д.І. Багалія стало концептуальне положення про запорозький період в історії Новоросійського краю та запорожців як безпосередніх учасників колонізації. Історик наголошував, що саме запорожці заклали основи мирної колонізації краю і продовжували колонізувати ці землі після зруйнування Січі 1775 р., при цьому залишаючись помітною складовою вільної народної колонізації [4]. Отже, в роботах з історії заселення та колонізації Новоросійського краю вже був виділений запорозький період в освоєнні південних теренів.

У першій третині ХХ століття в історичних працях поруч із назвою Новоросійський край все частіше починає вживатись назва *Степова Україна*. Викристалізовується традиція, що протиставляє урядовій колонізації народну, початки якої дослідники виводять із запорозької доби. Історія південного краю

уявляється дослідниками як *історія поступового освоєння українським народом степів*. Унаслідок цієї вільної колонізаторської діяльності відбувається перетворення степу на Степову Україну. Сприяли розвитку такого бачення праці Д.І. Багалія «Колонизация Новороссийского края», О.Я. Єфименко «Історія українського народу», а також археографічні публікації Д.І. Яворницького та Я.П. Новицького. Звичайно, важлива роль належала і синтетичній концепції історії України М.С. Грушевського. Зрештою, українські історики намагаються переосмислити співвідношення державної російської та народної української колонізації, поглянути на минуле з точки зору інтересів українського народу на протигагу державним інтересам Російської імперії. В.О. Біднов намагався показати місце запорозького зимівника та слободи у колонізації Степової України [5], наголошував, що лише після ліквідації Січі колонізація краю перейшла у руки російського уряду [6]. Учні М.С. Грушевського розглядали утворення Нової Сербії на запорозьких землях [7] та історію залюднення територій Новослобідського полку як складову історії Степової України [8].

У 1920 р. Д.І. Багалій перевидав свою роботу 1889 року українською мовою [9]. Доповнення при цьому були незначними, вони не змінили суттєво його історичної схеми. Але Новоросійський край у назві і в тексті було замінено на Південну Україну. Як раніше історія Новоросійського краю, так і тепер історія Південної України мала у Д.І. Багалія чітко визначені складові: історія Запорозжя та власне історія Новоросійського краю. Саме у 1920-ті роки історія Запорозьких Вольностей в українській історіографії перетворилась на період історії Південної (Степової) України і як її складова поставала в роботах дослідників, що вивчали різні аспекти заселення та колонізації краю у XVIII столітті. У 1920-30-ті роки в українській історіографії поступово закріплювалось уявлення про край, саме як про Південну (Степову, або Полудневу) Україну, про історію Запорозьких Вольностей як про невід'ємну її складову. В такому контексті дослідження заселення краю, зокрема Запорозьких Вольностей, ставало досить показовим.

У 1920-ті роки тему колонізації північних окраїн Запорозьких Вольностей за архівними документами вивчав Д.І. Яворницький [10]. Дослідник намагався прилучити до цього напряму своїх співробітників по науково-дослідній кафедрі історії України ДІНО, зокрема І.С. Степанова.

Традицію, закладену Д.І. Багалієм, розвинула в своїх студіях Н.Д. Полонська-Василенко [11]. Серед досліджень 1920-1930-х років соціально-економічної і політичної історії Запорозжя XVIII століття, доробок Н.Д. Полонської-Василенко визначався власним дослідницьким підходом. Характерними рисами його були: визначення історії запорозьців в контексті впливу зовнішнього фактору – політики російського уряду по відношенню до Запорозжя, намагання з'ясувати як сприймали історичний процес його безпосередні учасники, детальна реконструкція зимівчаного господарства за останніх часів існування Запорозжя. Аналітичні дослідження Н.Д. Полонської-Василенко свідчили про якісні зрушення в історіографії Запорозжя, виділялись своєю ґрунтовністю, дослідницькою новизною. Історію заселення Південної

України дослідниця розпочинала з доказу того, що ця територія ніколи не була пустою, що на теренах Запорозьких Вольностей з давніх часів по хуторах, зимівниках, слободах мешкало осіле населення. На півночі Вольностей наприкінці XVII – на початку XVIII ст. існували не лише окремі хутори, а й великі села й слободки – Кодак, Самарь, Монастирище, Звонецька Балка (існували вже в XVI ст.), Романів Яр, Тройницьке, Жовте, Орловщина, Кузьмин Яр, Чаплине, Спаське, Ясеневате, Лозовий Яр, Залізне... [12, с. 31-32]

Предметом прискіпливої уваги Н.Д. Полонської-Василенко стало заселення так званих “задніпровських місць” по р. Тясмину та Інгулу мешканцями Полтавського та Миргородського полків за часів, коли запорожці перебували на турецькій стороні. Внаслідок цієї колонізаторської діяльності північні селища – Крилов, Походіївка, Оробіївка, Нестерівка, Стецівка, Андрусівка, Колонтаївка, Войтово, Цибулів, Глинськ, Тонконогівка, Бихівка, Ковалівка – заселили вихідці з Миргородського полку і відповідно підлягали владі миргородського полковника. Південні селища – Мишурін Ріг, Камянка, Плахтіївка, Деріївка, Калужино, Обоянськ – підлягали вже Полтавському полку [12, 35-36]. Жителі цих селищ були переважно вихідцями з Лівобережної та Правобережної України: козаки, посполиті, старшина. Сприяли заселенню цієї місцевості й урядові укази 1741 та 1744 рр. Дослідниця звертає увагу на роль осадчих у створенні нових населених пунктів в цей час: так, козак Миргородського полку Леонтій Сагайдачний залюднює вихідцями з Польщі селище Цибулів, козак Давид Звенигородський сприяє залюдненню слободи навпроти польської Торговиці (згодом тут утворюється Новоархангельськ), з’являється слобода Давидівка-Петроострів [12, 40]. Історик звертається до карти Дебокseta 1745 р. і нараховує в цій місцевості близько 100 назв, з яких на її думку близько 50% осель з’явилося протягом 1710-40-х років. На жаль, обґрунтувань таких підрахунків вчена не наводить. Натомість, з архівних джерел Н.Д. Полонська-Василенко подає відомості щодо кількості населення “заднепровських” містечок станом на 1746 рік: Крилів “з приналежними до нього селами” – усього 431 душ (в т.ч. 259 козаків), Цибулів – 412 душ (289 козаків), Архангельськ і Петроострів – разом 305 душ (78 козаків) [12, с. 42].

На Лівобережжі, в північній частині Вольностей вчена розглядає формування Орільської паланки з населення Полтавського полку та Української лінії, що попереходило і завело господарство у межиріччі Орілі та Самари, а згодом прийняло підданство Коша. Таким чином, осередками нової паланки стали села Козирщина, Пушкарівка, Тупалівка, Перещепине, Могилеве та ін. [12, 50]. В цей же час, деякі новозаселені пункти, що стоять на місці перетинання торгівельних шляхів Запорозжя, швидко перетворюються на значні господарські й торгівельні центри: Домоткань, Крилів, Новоархангельськ. Н.Д. Полонська-Василенко наголошує на такому характері заселення всіх цих місцевостей: він є народним, стихійним, спирається на займанщину, уряд не втручається і не визначає його перебіг. Ще одна умова цього процесу – це постійна боротьба між старшиною малоросійських полків та Кошем за північні землі Запорозжя [13].

У 1920-ті роки окремі питання, пов'язані із заселенням запорозьких Вольностей, вивчали аспіранти М.С. Грушевського М.М. Ткаченко та С.В. Шамрай. Характерно, що і вчитель, і його учні частіше вживали назву Степова Україна. Їх увага до Степу була викликана впровадженням порайонних досліджень, як одного з напрямів, розгорнутих М.С. Грушевським [14]. Вивчення Степової України XVIII століття ґрунтувалось на опрацюванні історіографії, опублікованих документів та джерел переважно київських архівних збірок.

Так, на засіданні Історичної секції УАН М.М. Ткаченко прочитав розлогу доповідь про утворення Нової Сербії на запорозьких землях, опубліковану 1926 року [15]. Поширення російської державної колонізації сприймалось автором в світлі устремління “московського” торгівельного капіталу до берегів Чорного моря. Сам факт посилення колонізації в Степовій Україні пояснювався розвитком економічного життя, а потім вже політичними та соціальними чинниками. Утворення Нової Сербії М.М. Ткаченко розглядав як сутичку за право колонізації запорозьких земель між російськими пануючими верствами, малоросійською старшиною та запорожцями.

М.М. Ткаченко наголошував, що північні запорозькі землі, призначені під сербську колонію, мали виключне значення в економічному (торгівельному) відношенні. Відповідно, намагання запорожців повернути свої землі, як і намагання малоросійської старшини не втратити вплив у так званих “задніпровських місцях” лежали в площині економічних інтересів. Увага дослідника зосередилась на реакції запорожців та гетьманського уряду на утворення Нової Сербії. Рукописні матеріали XVIII століття з архівної збірки О.М. Лазаревського дозволили докладно висвітлити реакцію саме гетьманського уряду та старшини. М.М. Ткаченко представив встановлені ним заходи і клопотання, що надсилались із Гетьманщини до Петербургу, щоб “оборонити свої права на колонізацію Правобережжя” [15, с. 155-158]. Але це реагування не спиноло утворення Нової Сербії, відповідно, на думку історика, пануюча верства Лівобережжя здала свої позиції по боротьбі за землі російській пануючій верстві. Спроби М.М. Ткаченка більш докладно дослідити організацію та існування сербської колонії по архівним джерелам не отримали розвитку. Невпорядкованість Дніпропетровського крайового архіву, до якого він приїздив, зупинила київського дослідника. Студії М.М. Ткаченка в цьому напрямі фактично припинились.

Проблему, якої торкнувся М.М. Ткаченко, невдовзі розвинула Н.Д. Полонська-Василенко. Як і її колега, підвалини боротьби за землі Запорозьких Вольностей вчена вбачала в економічних інтересах супротивних сторін [16, с. 65]. Історик фактично заповнила існуючу лакуну, коли детально представила реакцію запорожців на заснування сербських колоній та загальний рух колонізації, керований російським урядом. Дані питання вчена продовжувала студіювати в процесі архівної евристики. Зрештою, на кінець 1930-х – початок 1940-х років науковець в своїй докторській дисертації подала найдокладніший на ті часи нарис заселення Нової Сербії та Слов'яносербії.

У 1929 році в “Записках” історико-філологічного відділу ВУАН С.В. Шамрай представив ґрунтовний нарис залюднення “задніпровських місць” та формування Ново-Слобідського козачого полку. Заселення “Крилівщини та Лизаветчини” у 1710-х – 1760-х роках дослідник розглядав як складову залюднення Степової України у XVIII столітті, але на відміну від Н.Д. Полонської-Василенко, – з точки зору інтересів населення Миргородського та Полтавського полків. У своєму нарисі С.В. Шамрай обґрунтовував думку, що задніпровські землі, захоплені шляхом займанщини населенням гетьманських полків у 1710-1740-х роках вже не належали запорожцям. Це були незалюднені північні землі Кодацької паланки доби Старої Січі [8, с. 219, 229-230]. Відповідно, автор вважав, що Нова Сербія була утворена на задніпровських місцях Миргородського і почасти Полтавського полку, які колись були запорозькими [8, с. 237]. Автор знайомий із працями Н.Д. Полонської-Василенко і досить критично залучав її доробок до власного викладу. Спираючись на джерела, він доводив, що спроба російського уряду 1747 року визначити кордон з поляками не мала одночасного наміру встановити північні кордони Запорожжя. Запорожці з 1740-х років виступають не інакше як вороги мирного заселення задніпрянських сотень, згодом Нової Сербії та Ново-Слобідського полку. Втім, С.В. Шамрай не заперечував, що людність Ново-Слобідського полку почала вдиратись до запорозьких земель, значно переходячи відведену під поселення 20-верстну зону. Ретельно студіюючи архівні та опубліковані джерела, дослідник представив реконструкцію взаємовідносин Новослобідського полку із Запорожжям протягом 1750-х – початку 1760-х років: конфлікти, сутички, свавілля місцевої адміністрації, обопільні скарги та депутації до російського уряду – всі заходи поземельної боротьби, яка в цей час ще не мала збройного характеру [8, с. 270-277]. Пізніша більш радикальна боротьба другої половини 1760-х – 1770-х років була представлена саме в дослідженнях Н.Д. Полонської-Василенко.

С.М. Шамрай докладно висвітлив організацію та внутрішній устрій Новослобідського полку, умови заселення та хід цього процесу, роль сотенної старшини, склад людності, що оселялась на його території, взаємовідносини місцевої адміністрації із сусідами: поляками, сербами, запорожцями. Ґрунтовне позитивістське дослідження вченого заповнило маловивчену сторінку заселення Південної України, і тим самим збагатило українську історіографію. Серйозний науковий рівень роботи був беззаперечним, фактично праця свідчила про появу нового фахівця з проблем історії Південної України XVIII століття. Але подальша трагічна доля історика – арешти 1933 та 1937 років, репресії, заслання до табору – спричинила забуття його спадщини [17, с. 172-175]. Не дивно, що Н.Д. Полонська-Василенко, добре знайома з роботою С.В. Шамрая, не наважувалась її згадувати в своїх пізніших статтях та докторській дисертації. Втім, архівні джерела дозволяють з’ясувати реакцію вченої на працю цього наукового співробітника історичних установ М.С. Грушевського. Погляди молодого дослідника були ретельно проаналізовані у неопублікованій рецензії Н.Д. Полонської-Василенко (орієнтовний час написання – 1929-1930 рр.). Рецензія збереглась серед

підготовчих матеріалів вченої [18]. Зміст та різкий тон рецензії свідчать про категоричне неприйняття нею погляду С.В. Шамрая щодо приналежності території “задніпровських місць”. Н.Д. Полонська-Василенко принципово не погоджувалась з тим, що Крилівщина під час її залюднення у XVIII столітті вже не тільки де-факто, але й де-юре належала Гетьманщині [18, арк. 64]. Історик в свою чергу доводила, що юридичного права на задніпровські місця Гетьманщина не мала. Якщо 1734 року російський уряд визнавав в цілому права запорожців на їх території, то тим самим було визнано старі кордони. Де-юре права на землі не були відібрані. Фактично ж, як виявив С.В. Шамрай, крок за кроком, починаючи з 1710-х років, незаселені землі колонізували вихідці з Миргородського полку. Але приєднанню місцевості навколо Крилова до Миргородського полку 1744 року передували чотирьохрічні клопотання миргородського полковника Капніста. Дослідниця наголошувала, що коли вже російський уряд визнав приналежність цієї території до Миргородського полку, то чому з утворенням Нової Сербії він починає видавати накази про виселення “безуказного” населення з цих місць? Чи розглядався би тоді в Петербурзі у 1766-1767 роках проект переведення колишньої Нової Сербії та російських залог на лівий берег Дніпра та повернення запорожцям їхніх земель на правому березі ріки? На думку Н.Д. Полонської-Василенко, це ще раз підтвердило визнання урядом прав запорожців на їх землі, принаймні на теоретичному рівні [18, арк. 79]. Характерно, що вчена доводила права запорожців на їх землі у кордонах, в яких їх бажали бачити самі запорожці, навіть якщо це вже не відповідало реаліям історичного часу.

Разом з тим, роботи обох дослідників засвідчили, що у 1920-ті роки оформилось щонайменше два підходи до вивчення заселення Запорозьких Вольностей у XVIII столітті. В контексті історії запорозького козацтва та поступового наступу на Південь російського уряду процес заселення розглядала Н.Д. Полонська-Василенко. В контексті просування на Південь української людності з Гетьманщини і встановлення значіння цієї колонізації – С.В. Шамрай. Однак, за умов репресій 1930-х років підхід С.В. Шамрая не отримав розвитку. Заселення Південної України, зокрема Запорозьких Вольностей, продовжувала вивчати тільки Н.Д. Полонська-Василенко. Вчена об'єднала історію заселення задніпровських місць, Запорозьких Вольностей, Нової Сербії та Слов'яносербії, Новослобідського полку, першої Новоросійської губернії і представила в дисертаційному дослідженні цілісну картину заселення і колонізації Південної України протягом 1710-х – 1770-х років.

Бібліографічні посилання:

1. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса: Городская типография, 1836. – Ч.1.
2. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. – Вып. I. – 572 с.; Вып. II. – 373 с.
3. Багалея Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К., 1889. – 115 с.

4. Багалеї Д. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки його по шляху культури // Київська старина, 1889. – № 5. – С. 486.
5. Степовий В. (Біднов В.) Запорозький зівовник (історичні відомості). – Катеринослав, 1916. – С. 10-11.
6. Біднов В. Матеріали для історії колонізації бывших Запорозьких владений. – Катеринослав, 1914. – С.1-2.
7. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. // Україна. – 1926. – Кн. 17. – № 2-3. – С. 154-158.
8. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207-302.
9. Багалій Д.І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 102с.
10. Ченцова Н.В. Козацька проблематика в студіях істориків Дніпропетровщини 1920-30 рр. // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 135-136.
11. Швайба Н.І. Міста і села Південної України в спадщині Н.Д.Полонської-Василенко / Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. – Вип. 3. – С. 17-23.
12. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). – Мюнхен, 1960. – Ч.І. – 222 с.
13. Швайба Н.І. Боротьба запорозьців за свої землі періоду Нової Січі у студіях Н.Д. Полонської-Василенко // Запорозька старовина. – Запоріжжя, 2005. – Вип.3. – С. 57-63.
14. Верменич Я.В. Роль М.С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 94-95.
15. Ткаченко М.М. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 році // Україна. – 1926., – № 2-3. – С. 146-159.
16. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 45-106.
17. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – 200 с.
18. Центральний Державний Архів Вищих органів влади та управління. – Ф. 3806. – Оп.1. – Спр. 31. – Арк. 60-79.